XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA TURKISTON O‘LKASI: LORD KERZON FAOLIYATI VA MEROSINING TARIXIY AHAMIYATI

Muminov Azizbek Boxodir o‘g‘li,
O‘zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti
+998909114321
Email: amuminov337@gmail.com

Annotatsiya.
Ushbu maqolada XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston o‘lkasi hamda Buxoro amirligining ijtimoiy-siyosiy, infratuzilmaviy va iqtisodiy manzarasi Jorj Nataniel Kerzonning tarixiy va empirik merosi orqali tahlil qilinadi. Uning 1888-yilda Markaziy Osiyo bo‘ylab qilgan safari va 1889-yilda nashr etilgan “Markaziy Osiyoda Rossiya” nomli asariga asoslangan holda, o‘zbek davlatchiligi tuzilmalari, sud tizimi, shaharsozlikdagi o‘zgarishlar va rus mustamlakachilik siyosatining ijtimoiy-iqtisodiy ta’siri tadqiq qilinadi. Kerzonning qarashlarini “Katta o‘yin”ning kengroq imperialistik jarayonlari bilan qiyoslash orqali, ushbu tadqiqot zamonaviy O‘zbekiston tarixini o‘rganishda xorijiy kuzatuvchilarning qaydlari naqadar muhim ekanligini ko‘rsatib beradi.

Kalit so‘zlar: *Turkiston, Buxoro amirligi, Lord Kerzon, Katta o‘yin, Markaziy Osiyo tarixi, Kaspiyorti temir yo‘li, mustamlakachilik, manba.*

KIRISH

XIX asrning oxiri va XX asrning boshlari hozirgi O‘zbekiston hududlari, xususan, Rossiya imperiyasiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri tobe bo‘lgan Turkiston general-gubernatorligi hamda uning vassali hisoblangan yarim mustaqil Buxoro va Xiva xonliklari uchun chuqur tarkibiy va ijtimoiy o‘zgarishlar davri bo‘ldi. O‘lka tarixini xolis o‘rganishda nafaqat mahalliy arxiv hujjatlari, balki hududga tashrif buyurgan chet ellik kuzatuvchilarning xotiralari ham muhim o‘rin tutadi. Ular orasida ingliz davlat arbobi Lord Kerzonning ilmiy merosi alohida ajralib turadi. Uning 1889-yilda yozilgan "Markaziy Osiyoda Rossiya" asari XIX asrdagi sayohatnomalar doirasidan chiqib, ishonchli statistik, geografik va sotsiologik ma’lumotlar to‘plamiga aylangan.

ASOSIY QISM

Kerzon asarining qadr-qimmatini tushunish uchun avvalo o‘sha davrdagi siyosiy muhitni anglash zarur. Britaniya va Rossiya o‘rtasidagi "Katta o‘yin" yoxud "Soyalar o‘yini" atamalari bilan mashhur bo‘lgan kurash mintaqani xalqaro geosiyosat maydoniga aylantirdi [1: 68]. Mixail Annenkov boshchiligida qurilgan va Buxoro hamda Samarqandgacha yetib kelgan yangi Kaspiyorti temir yo‘li nafaqat harbiy maqsadlarga, balki yangi iqtisodiy tizimga xizmat qila boshladi. Kerzon poyezdni shunchaki transport vositasi emas, balki qadimiy Ipak yo‘li o‘rnini egallab, hudud xalqlarining an’anaviy iqtisodiy muvozanatini o‘zgartiruvchi butunlay boshqa sivilizatsiya ramzi sifatida e’tirof etdi [2: 40].

1888-yilning sentyabr-oktyabr oylaridagi safari davomida Kerzon oddiy yevropalik sayyoh emas, balki qat’iy tartibdagi ilmiy tadqiqotchi sifatida harakat qildi [3: 170]. U rus ma’murlaridan soliq va savdo bo‘yicha statistik ma’lumotlar to‘pladi, mahalliy savdogarlar bilan suhbatlashdi hamda bozor narxlarigacha o‘z xotiralarida qayd qildi.

Britaniya matbuotidagi hissiyotga berilgan maqolalardan farqli o‘laroq, Kerzonning maqsadi mintaqadagi real vaziyatni aniq raqamlar orqali ko‘rsatib berish edi [2: 16].

Kerzon Abdulahadxon davridagi Buxoro amirligini islom huquqi va sivilizatsiyasi to‘laqonli saqlanib qolgan davlat tuzilmasi sifatida tasvirlaydi. U amirlikdagi murakkab boshqaruv tizimi, qozilarning jamiyatdagi mutlaq nufuzi va aholi to‘laydigan soliq turlari (xiroj, zakot) qanday ishlashini batafsil yoritgan. Shu bilan birga, Kerzon rus siyosiy agentligining Buxoro (hozirgi Kogon) yaqinida o‘rnashishi amirning siyosiy hokimiyatini qanday qilib yashirin tarzda nazorat qilib turganini tahliliy baholaydi.

Samarqandda Kerzon butunlay boshqacha holatni – mustamlaka shaharlariga xos bo‘lgan “dualism”ni kuzatadi. Shahar azaldan shakllangan, tor ko‘chali “Eski shahar” hamda yevropacha arxitektura va harbiy qismlarga ega “Yangi shahar”ga bo‘lingan edi. Sayyoh Registon, Bibi-Xonim va Go‘ri Amir kabi yodgorliklarning me’moriy ulug‘vorligini katta hayrat bilan ta’riflash barobarida, ushbu tarixiy obidalarning e’tiborsizlik va zilzilalar oqibatida xarobaga aylanib borayotganini kuyunib yozib qoldirgan. O‘zgarishlar iqtisodiyotda ham sezilib, bozorlarda qadimiy hunarmandchilik mahsulotlari o‘rnini Rossiyadan keltirilgan zavod mahsulotlari tezlik bilan egallab borayotganini qayd etadi.

Kerzon asarida Toshkent shahrini butun Rossiya Markaziy Osiyosining ma’muriy va harbiy markazi sifatida ta’riflaydi. Shahardagi mustamlaka byurokratiyasi va harbiy garnizonlarning kuchli jamlanmasini o‘rganar ekan, u aynan shu yerdan o‘lkaning barcha yerlarini Rossiya to‘qimachilik fabrikalari uchun xomashyo bazasiga aylantirish buyruqlari berilishini ta’kidlaydi.

Asarning ijtimoiy jihatdan eng qiziqarli tomoni shundaki, Lord Kerzon rus ma’murlarining Turkistondagi boshqaruvini o‘z xalqi – inglizlarning Hindistondagi siyosati bilan taqqoslagan. Uning qaydlariga ko‘ra, inglizlardan farqli ravishda, rus harbiylari va amaldorlari mahalliy o‘zbek, tojik yoki turkman aholisiga nisbatan shunchaki “yuqoridan” qaramagan. Ular mahalliy xalq bilan bozorlarda erkin savdolashishga, oshxonalarida ovqatlanishga va umuman, ijtimoiy masofani kamaytirishga harakat qilishgan [1: 77]. Kerzonning strategik nigohi buning asl sababini ham ilg‘agan: ruslar shu orqali boshqaruvni osonlashtirgan va Britaniya hududlarida tez-tez uchraydigan ommaviy xalq qo‘zg‘olonlarining oldini olishga muvaffaq bo‘lgan.

Kerzonning iqtisodiy tahlillari mustamlaka davrida o‘lka qishloq xo‘jaligida yuz bergan halokatli burilishni ochib beradi. U Farg‘ona va Toshkent vohalarida Amerika paxta navlarining ommaviy joriy etilishini statistik raqamlar bilan ko‘rsatgan. Rus ma’murlari temir yo‘l va maxsus soliq imtiyozlari orqali dehqonlarni bug‘doy kabi muhim oziq-ovqat ekinlari o‘rniga faqat paxta yetishtirishga majbur qilgan. Kerzon o‘z asarida bu jarayon kelajakda O‘rta Osiyo oziq-ovqat mustaqilligining yo‘qolishiga va aholini bevosita Sibirdan keladigan g‘allaga qaram qilib qo‘yishiga olib kelishi haqida aniq bashorat qilgan edi.

Kerzonning Turkiston hududlaridan olgan xulosalari Britaniya strategiyasida katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Aynan shu bilimlari orqali u 1899-1905-yillarda Hindiston vitse-qiroli lavozimida muvaffaqiyatli ishladi [5: 22]. Sayohatchilik yillarida Kaspiyorti temir yo‘lining logistik imkoniyatlarini o‘z ko‘zi bilan ko‘rgani uchun, Hindiston mudofaasi yo‘lida faol va tajovuzkor “Olg‘a intilish” siyosatini olib bordi [3: 174].

XULOSA

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, Jorj Nataniel Kerzonning asarlari va qoldirgan merosi zamonaviy O‘zbekistonning Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi davri tarixini xolis o‘rganishda nihoyatda ahamiyatlidir. Uning Buxorodagi o‘ziga xosliklar, Samarqand obidalarining ayanchli ahvoli, ijtimoiy qatlamlarning munosabati va paxta yakkahokimligi xavfi haqidagi tahlillari nafaqat diplomatik manba, balki qimmatli tarixiy dalillardir. Bugungi kunda O‘zbekiston tarixini xorijiy sayohat va ekspeditsiya natijalari bilan boyitish xalqimiz o‘tmishidagi murakkab bosqichlarni yanada chuqurroq va aniqroq tushunishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Anwar, Z. Kipling‘s Depiction of the Great Game between British India and Czarist Russia // Al-Idah. – 2016. – Vol. 33 (Dec.). – P. 68–83.
2. Curzon, G. N. Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question. – London: Longmans, Green, and Co., 1889. – 477 p.
3. Living with the Problem: Managing War on the Northwest Frontier, 1880-1907. – [S. l.: s. n.], 2015. – P. 165–174.
4. Hopkirk, P. The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia. – New York: Kodansha International, 1992. – 564 p.
5. Curzon, India and Empire: The Papers of Lord Curzon (1859-1925) from the Oriental and India Office Collections at the British Library, London. Part 1: Demi-official Correspondence, c1898-1905. – London: Adam Matthew Publications, 2002. – 45 p.